

В. Д. ГОПАК

Кузнечное дело у обитателей Ходосовского городища на рубеже нашей эры

Резюме

Статья подводит итоги металлографических исследований железных изделий I в. до н. э. — I в. н. э., найденных на зарубинецких объектах Ходосовского городища, расположенного недалеко от Киева.

Результаты исследований показали сравнительно невысокий уровень развития кузнечного ремесла на городище. Здесь для изготовления металлических изделий и орудий труда различного назначения применялось в основном грубо прокованное кричное железо.

Одновременно отдельные находки цельносталевых, сварных и термически обработанных предметов показывают, что местным кузнецам были известны также сталь, кузнечная сварка железа со сталью и термическая обработка стали, хотя и применялись они редко.

Кузнечное ремесло обитателей Ходосовского городища на рубеже нашей эры по уровню своего развития было близко железообработке других северных памятников Среднеднепровской группы зарубинецкой культуры — Лютежу и Оболони.

¹ Бидзила В. И., Пачкова С. П. Зарубинецкое поселение у с. Лютеж. — МИА, 1969, № 160, с. 51—74; Вознесенская Г. А. Металлообработывающее производство у лесостепных племен Восточной Европы в первой половине I тысячелетия н. э.: Автореф. дис. канд. ист. наук. — М., 1971; Гопак В. Д., Хавлюк П. І. Технологія обробки заліза у зарубинецьких племен Південного Побужжя. — Археологія, 1972, № 6, с. 90—96.

² Исследования Среднеднепровской раннеславянской экспедиции / Е. В. Максимов, Р. В. Терпиловский, А. А. Циндровская и др. — АО, 1976 г., М., 1977, с. 326.

³ Кухаренко Ю. В. Зарубинецкая культура. — САИ, 1964, Д1-19, с. 41; Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — Киев, 1972, с. 79.

⁴ Гопак В. Д. Кузнечное ремесло славян Днепровско-Днестровского лесостепного междуречья в VI—XIII вв. н. э.: Автореф. дис. канд. ист. наук. — К., 1976, с. 16.

⁵ Пачкова С. П. Государство східно-слов'янських племен на рубежі нашої ери. — К., 1974, с. 93.

С. О. ВИСОЦЬКИЙ

Епіграфічна знахідка з Чернігова

1967 р. під час ремонтно-реставраційних робіт на південній стіні чернігівського Спаського собору, побудованого у 30—40-х роках XI ст., під пізньою штукатуркою виявлено великий напис видряпаний на цементівці XI ст.¹ Він знаходився на висоті близько 2,8 м від первісного рівня землі і витягнутий у горизонтальному напрямі на 115 см. Перший рядок написано між двома відбитками крученого шнура, що імітує розподіл кладки стіни на квадрати. Таку ж імітацію бачимо на зовнішніх стінах Софійського собору в Києві та на інших пам'ятках давньої Русі. Напис поганої збереженості. Див. текст напису:

МЧА АРНЛМ ОУ КГДЛЬ ОБЪДАЛЫЛЬМ [ТЬПЪНА]СТГОЮРЬМ —
ОУСЕБЕДОМ — — НЛЪНКО[Н]ЪИ—НМА — — — ДОМА

Перший рядок напису, приблизно в середній частині, розірвано обвалом розчину цементівки. У лівій частині напису, після імені «Ілля» читається буква П, далі помітні ще залишки якогось гачка, можливо, що це верхня частина літери Ъ. Права половина рядка починається з скорочення слова «святого» — СТО, яке, вірогідно, було написано під титлом. Втрачену частину цього рядка можна відтворити: «...на святого Юрія.» Далі після «Юрія» літери напису зіпсовані. Тут з деякою вірогідністю можна читати «...оу себе дом[ъ]».

Через пошкодження, на перший погляд, не досить впевнено читається й дата події. Тут можна вбачати КГ-23 або ВІ-12². Але поскільки далі в напису згадується день св. Юрія, перевагу слід віддати цифрі 23, бо день Юрія припадає саме на 23 квітня³.

Другий рядок напису пошкоджений і тому не читається більш-менш перекожливо. На початку його дехто вбачає залишки дати МВ (тобто [65]42-1034 р.?)⁴, яка не підтверджується. Проти також перекожливо свідчить палеографія напису, як це ми побачимо пізніше.

Далі можна розібрати закінчення якогось слова ИЛЪ, можливо, «сътворилъ». Наступне слово «икони» або «пироу», останнє менш вірогідне, бо наступна літера ЪІ не могла бути початковою якогось слова або числівника ЗІ-17⁵. Тим більше, що далі, після пошкодження тинку, читаються літери ИМА, а не МЦА, тобто «місяця». Немає тут і букви Ц, а довга вертикальна риска, яку можна помилково прийняти

Рис. 1. Напис, відкритий на південній стіні Спаського собору в Чернігові.

за хвіст літери, це — сліди розбивки на квадрати по тинку, добре помітні і в інших місцях навколо напису.

Напис читається так: «Місяця квітня в 23 день обідав Ілля піоп на сьвятого Юрія у своєму домі ... створив ікони (?) ... дома...». Зміст напису такий: 23 квітня на день сьвятого Юрія, після служби в чернігівському Спаському соборі, було влаштовано обід-бенкет. Головною діючою особою був якийсь Ілля.

Згадки про бенкети та обіди з приводу різних подій звичайні для літописних повідомлень. Розглянемо деякі з них. В літопису під 1070 р. читаємо: «...оумысли князь Изяславъ поставили церкви нову о едином версе, и по литургии позва князь на обед митрополита и презвитера и празноваша честно»⁶. Літопис згадує бенкет на честь закінчення побудови церкви Бориса та Гліба у Вишгороді. Як і у напису на стіні чернігівського Спаського собору, подію було відзначено святковим обідом.

Рис. 2. Прорис напису.

У «Повчанні» Володимира Мономаха згадується така подія: «И Олегъ приде, з Вололимеря выведен, и взвах и к себе на обедъ со отцемъ в Чернигове, на Красном дворе ...»⁷. Після цього обіду, на який Олег Святославич був запрошений Всеволодом Ярославичем — батьком Мономаха, — Олег утік до Тмуторокані. Як гадають дослідники, сварка між ними сталася саме на обіді, влаштованому Всеволодом у Чернігові на Красному дворі⁸.

Великий банкет влаштував київський князь Рюрик Ростиславич у 1200 р.⁹ в зв'язку з закінченням побудови видатним зодчим Русі Мілонегом підпорної стіни біля церкви Михаїла Видубицького монастиря в Києві: «...и створи пирь немаль и трапезу со приготовлением,

и накорми игумены и со колугеры всеми, и всякого чина церковнаго, и подари вся яже оть первых и до последних»¹⁰.

Як бачимо, згідно з літописними відомостями обіди влаштовувалися на честь закінчення будівництва та при розв'язанні різних політичних та церковних справ.

Зі змісту напису на стіні чернігівського Спаського собору безперечно виходить, що згаданий в ньому якийсь Ілля був духовною особою. Але що це могла бути за особа, з якою пов'язується бенкет? Підкреслюється її участь в обіді, після якого подія фіксується в урочистому напису на стіні славнозвісного собору. Ім'я цієї головної діючої особи називають без усяких додаткових коментарів, просто: «обідав Ілля». Так писалися, як про це можна судити на прикладі софійських графіті у Києві та деяких сфрагістичних матеріалів, імена видатних, відомих політичних діячів Русі: князів, єпископів тощо. Гадаємо, що ім'я Іллі, згаданого в напису, слід шукати серед широковідомих церковних діячів Давньої Русі. Щоб дещо звузити рамки пошуків, розглянемо палеографічні особливості напису.

Букви напису геометричні, написані на деякій віддалі одна від одної. Висота літер трохи більша за їх ширину. Буква А має ознаки набухання петлі; Б — в одному випадку з високою нижньою частиною; Д — старого типу з ніжками, які утворюються продовженням похилих ліній; Н (і) — з дещо підвищеною горизонтальною перекладиною, як у XIII ст.¹¹ Стародавнє накреслення має N (н) — з похилою перекладиною, що йде від верху донизу щогл літери, як у накресленнях XI — XII ст.¹² Р — з маленькою півкруглою голівкою та коротким хвостом, який не продовжується у міжрядковий простір. Важливе для датування написання Ъ з коромислом у верхньому рівні рядка, тобто як наприкінці XII ст.¹³

В напису вжито подвійні (NЪ, ПН в словах «день» та «пироу») і навіть потрійна лігатура (АПР в слові «априля»).

Титла над скороченими словами та цифрами, можливо, через пошкодження штукатурки читаються не у всіх випадках. Воно помітне лише над літерами з числовим значенням КГ-23, а їх слід було б чекати й над скороченнями «день», «святого».

Таким чином, палеографічна дата напису XII—початок XIII ст. Про це переконливо свідчать набухання петель літери А, великі нижні частини (кузова) Б, И — з підвищеною перекладиною і особливо Ъ з високо піднятим коромислом. Отже, це ніяк не напис першої половини XI ст. Про це свідчить і назва дня св. Юрія, а не св. Георгія, чого можна було б, скоріше, чекати в напису XI ст.

Серед політичних діячів кінця XII ст., що мали ім'я Ілля, відзначався своєю активною діяльністю новгородський архієпископ Іоанн (його мирське ім'я Ілля), який згадується літописом протягом 1163—1186 рр. Дуже вірогідно, що це й є Ілля, згаданий у напису на стіні чернігівського собору.

Ілля спочатку був простим попом у церкві св. Василя на вул. Волосовій в Новгороді. Через три роки, 1163 р., за клопотанням київського митрополита Іоанна він стає першим новгородським архієпископом¹⁴. Як бачимо, Ілля мав добрі відносини з київською митрополією. Тісні зв'язки його з Києвом підтверджуються й тим, що на печатці Іллі, відомій з археологічних знахідок, було зображено київську Оранту з митрополичого Софіївського собору. Ілля, безперечно, не раз приїздив до Києва, до митрополії, шлях до якої проходив саме повз Чернігів.

З ім'ям Іллі літопис пов'язує «чудо», яке трапилося під час навали суздальців на Новгород 1169 р.

У напису на стіні чернігівського собору, після слова «Ілля» читається буква П, а далі, як здається, верхня частина літери Ъ. Можливо, це залишки слова «поп» або «попин». Є. Голубинський, пояснюючи цей термін, вказує, що при імені єпископа він означав, що останній був

поставлений з так званого білого духовенства, тобто саме так, як і був поставлений новгородський єпископ Ілля, з простих попів, а не з ченців¹⁵. У Новгородському церковному та монастирському статуті 1193 р. збереглися записи, з яких видно, чому саме в літопису вказується іноді ім'я Іоанн, а іноді Ілля по відношенню до єпископа, що нас цікавить: «В лето 6694 приставився Илия архиепископ Новгородский. Постригься месяца сентября в 7-й день на память святого священикомученика Созонта, и бысть емоу имя мнишеское Иоан индикта 11»¹⁶. Таким чином, під кінець свого єпископства у Новгороді Ілля був пострижений під ім'ям Іоанн.

Для того щоб мати підстави пов'язати Іллю Новгородського з особою, яка влаштувала обід на честь Спаського собору та заслужила урочистий напис на його стіні, розглянемо більш докладніше події 1169 р. про навалу суздальців на Новгород та участь Іллі у цих подіях.

Ворожнеча між Новгородом та суздальським князем Андрієм Юр'евичем виникла за «двинську данину», яку одержували новгородці від північних племен. З 1169 р. цю данину двинці почали давати суздальцям. Одержавши про це відомості, з Новгорода на Двину вирушив каральний загін на чолі з Даньславом Лазутиничем. Суздальський князь теж послав своє військо на допомогу двинцям. Не дивлячись на те що суздальське військо було значно більшим, новгородці перемогли їх на Білозері. Розлючений Андрій Юр'евич зібрав велике військо на чолі з своїм сином Романом. У коаліції проти Новгорода взяли участь: смоляни, рязанці, муромці, полочани, переяслівці та уся «земля Руська», всього 72 князі. Чи брали участь у поході чернігівці, літопис не згадує. Можливо, чернігівський загін літописець не згадав, бо участь його у поході була зрозумілою з слів «уся земля Руська».

Незабаром військо Романа зібралось біля Новгорода, навколо якого було поставлено «острог». Літопис так розповідає про дальше розгортання події при облозі міста. Новгородський архієпископ Іоанн (Ілля) молився перед іконою Спаса «о спасенні града»¹⁷ і почув голос: «пиди до церкви святого Спаса та візьми ікону святої Богородиці та виноси її на острог й постав супротив супостатів». Ранком Ілля зібрав собор (духовенство) та розповів йому про це й наказав принести ікону, але посланці повернулися ні з чим та розповіли, що ікона «не движеся» з свого місця. Тоді Ілля з усім собором пішов до церкви Спаса і почав молитися перед цією іконою. Після «б пісні кондак» ікона сама почала рухатися, і Ілля передав її дяконам, які винесли її та поставили на острозі... Суздальці були переможені. На честь перемоги Ілля створив свято «Знамення св. Богородиці»¹⁸. Отже, за середньовічними поняттями, чудо сталося завдяки особливій прихильності Спаса до Іллі. Він молиться перед іконою Спаса, чудотворна ікона виявляється в церкві Спаса і таке інше. Не дивлячись на те що перемога над суздальцями пояснювалася цілком об'єктивними причинами, середньовічні ідеологи приписали її «чуду» та головній діючій особі чуда — Іллі, якого літопис у зв'язку з цим називає навіть святим¹⁹.

Повернемося до напису на стіні чернігівського собору. Виникнення напису з ім'ям Іллі можна уявити собі приблизно так. Після перемоги над суздальцями, десь між 1169 та 1186 рр. (а можливо, й до цієї події, бо напис називає його «поп», а не «єпископ»). Ілля в одну з своїх поїздок у Київ до митрополії завітав до Чернігова. Під час перебування у Чернігові він після відправи у соборі Спаса влаштував святковий обід як подяку за прихильність та допомогу в розгромі суздальців. Ця подія й знайшла своє відображення в урочистому написі на стіні будови. Тут доречно згадати ще один подібний напис в апсидній частині Михайлівського бокового вітваря Софії Київської, присвячений також новгородському архієпископу Мартирїю²⁰.

Незважаючи на погану збереженість напису з Чернігова, все ж наведені факти, пов'язані з новгородським архієпископом Іллею-Іоанном, дають змогу досить переконливо ідентифікувати його з цією літо-

писною особою. На користь цього свідчить не тільки ім'я Ілля, а й те, що напис зроблено на стіні собору, присвяченого Спасу, який у подіях 1169—1186 рр. відіграв важливу роль і був прихильний до згаданого єпископа. Великий розмір напису, його урочистий характер цілком відповідають гідності князя церкви, яким був Ілля-Іоанн.

На заключення відзначимо, що в написі немає характерного новгородського «цокання», яким відзначалася в давнину новгородська говірка. І все ж напис має одну прикмету, яка дозволяє деякою мірою судити про походження автора. Після вказівки на місяць події — «априль» перед числом дня (23) замість звичайного ВЪ написано ОУ. За думкою О. І. Соболевського, така заміна (В на У) простежується в писемних пам'ятках галицько-волинського походження²¹.

Напис на стіні чернігівського Спаського собору є цікавою епіграфічною пам'яткою давньоруського часу. Це перша епіграфічна знахідка подібного типу на Чернігівщині. Великі написи на зовнішніх та внутрішніх стінах архітектурних споруд часів давньої Русі відомі були лише у Києві на північній стіні церкви Михаїла Видубицького монастиря, напис Мартирія у Київській Софії, у Ближніх печерах Києво-Печерського монастиря.

С. А. ВЫСОЦКИИ

Эпиграфическая находка из Чернигова

Резюме

В статье публикуется древнерусская надпись, обнаруженная в Чернигове на стене Спасо-Преображенского собора во время ремонтно-реставрационных работ. Надпись, выцарапанная на обмозке южной стены здания в конце XII в., имеет фрагментарную сохранность. В ней идет речь об обеде-пире, устроенном 23 апреля на день св. Юрия в честь какого-то Ильи. Некоторые признаки указывают на то, что он являлся новгородским архиепископом Иоанном-Ильей, посетившим Чернигов в одну из своих поездок в Киев, в митрополию.

Эпиграфическая находка представляет интерес как редкий памятник древнерусской письменности, связанной с Черниговской землей.

¹Реставраційні роботи Чернігівського Спаса велися під керівництвом архітектора М. М. Гавденко з Інституту «Укрпроектреставрація» Держбуду УРСР.

² Німчук В. В. Початки літературних мов Київської Русі. — Мовознавство, 1982, № 2, с. 23.

³ Будовниц І. У. Словарь русской, украинской, белорусской письменности и литературы. — М., 1962, с. 80.

⁴ Німчук В. В. Початки літературних мов..., с. 23.

⁵ Там же, с. 22, 23.

⁶ Повесть временных лет. М.; Л., 1950, т. 1, с. 136, 137. Мініатюра з Сільвестрівського збірника.

⁷ Повесть временных лет, т. 1, с. 159.

⁸ Там же, т. 2, с. 442.

⁹ Уточнення дати і віднесення цієї події до 1198 р. (Бережков М. Г. Хронология русского летописания. — М., 1963, с. 210).

¹⁰ ПСРЛ. Т. 2. Ипатьевская летопись. — М., 1962, с. 159.

¹¹ Щепкин В. Н. Конспект курса славяно-русской палеографии. — М., 1910, с. 107.

¹² Щепкин В. Н. Русская палеография. — М., 1967, с. 111, рис. 56, рядок 8, № 6.

¹³ Там же, с. 111, рис. 56, рядок 10, № 7, с. 116.

¹⁴ ПСРЛ. Спб., 1846, т. 3, Новгородская первая летопись, с. 13.

¹⁵ Голубинский Е. История русской церкви. Т. 1. Период первый. — М., 1901, с. 672.

¹⁶ Срезневский И. И. Славяно-русская палеография XI—XIV вв. — Спб., 1885, с. 156, 157.

¹⁷ ПСРЛ. Спб., т. 5. 1848, с. 9.

¹⁸ Там же, с. 10.

¹⁹ Там же, с. 9.

²⁰ Рibaков Б. О. Іменні написи XII ст. в Київському Софіївському соборі. Археологія, 1947, т. 1, с. 53.

²¹ Соболевский А. И. Славяно-русская палеография. — Спб., 1908, с. 84, про те ж див.: Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография. — М., 1979, с. 322.